

КАТЕГОРІЯ «ПРАВОВИЙ РЕЖИМ» У ТРУДОВОМУ ПРАВІ: ПОСТАНОВКА ПИТАННЯ І ПІДХОДИ ДО ЙОГО ВИРІШЕННЯ

У статті робиться спроба окреслення проблеми використання категорії «правовий режим» у трудовому праві. Указуються проблеми розуміння даної категорії в юридичній науці. Окреслюються групи питань, які потребують розгляду у процесі аналізу трудо-правових режимів, і шляхи їх дослідження.

Ключові слова: правовий режим, трудове право, поділ права на приватне і публічне, правове регулювання, трудові правовідносини.

Постановка проблеми. Питання правового регулювання трудових відносин сьогодні вимагають посиленої уваги з боку фахівців з трудового права. Трансформаційний характер вітчизняної економічної, політичної, гуманітарної та інших систем, що накладає свій відбиток і на право, змушує науковців переглядати класичні, сформульовані ще за радянських часів погляди на зміст відносин праці, правовий статус суб'єктів цих відносин, способи і методи їх регулювання та їх співвідношення між собою тощо. Поява нових соціальних явищ, які так чи інакше можуть бути віднесені до сфери реалізації права на працю (наприклад, аутстафінг, аутсорсінг), а також еволюція вже існуючих інститутів (приміром, так звані «фріланс» та «коворкінг», які по суті є розвитком інституту надомної праці) вимагають відповідної оцінки з боку науки трудового права, зокрема, і в контексті проблем правового регулювання трудових відносин, його сутності і меж. Іншими словами, осмислення цієї проблематики має значення і для поглиблення наукового аналізу галузі трудового права як елементу системи права, і для оновлення розуміння його (трудоного права) базових інститутів (право на працю, способи його захисту та роль держави в її забезпеченні, трудовий договір, матеріальна і дисциплінарна відповідальність, трудовий спір тощо).

Аналіз останніх досліджень. Наука трудового права намагається відповідати на названі вище новітні виклики. Зокрема, можна згадати про праці В. В. Жернакова, І. В. Гушніна, Н. І. Дівєєвої, М. І. Іншина, Н. В. Козачка, М. В. Лушнікової, О. М. Лушнікова, Ю. П. Орловського, С. М. Прилипка, О. І. Процевського, А. М. Слюсара, І. В. Шестерякової, О. М. Ярошенка та ін., в яких досліджуються питання поняття та ознак трудових правовідносин, їх суб'єктів, змісту, законодавчого забезпечення, правового регулювання конкретних видів правовідносин,

способів і методів регулювання у трудовому праві тощо.

Актуальність та необхідність дослідження. У той же час зазначені праці не завжди спрямовані на створення системного бачення правового регулювання трудових відносин. Фактично це означає, що наука трудового права поки що не змогла вибудувати цілісного розуміння про основні і допоміжні способи і методи правового регулювання, типи і види правового регулювання трудових відносин, особливе, унікальне поєднання яких утворює галузевий правовий режим, що в сучасній теорії права визнається одним із критеріїв галузевого поділу (поряд із предметом і методом регулювання) [1, с. 216]. Таку ситуацію, безумовно, не можна вважати задовільною, адже правовий режим є тією центральною категорією, що, на наше переконання, може бути покладена в основу характеристики специфіки трудової галузі. Крім того, аналіз правових режимів (галузевого й інституційних, регулятивних і охоронних, матеріальних і процесуальних тощо), їх елементів є необхідною передумовою ефективного реформування трудового законодавства. З урахуванням цього дослідження правових режимів регулювання трудових відносин є теоретично і практично актуальним і науково виправданим.

Виклад основного матеріалу. При цьому дослідження правових режимів у трудовому праві нашої країни на значні складнощі, про що вже частково згадувалося. Серед таких складнощів можна, зокрема, назвати:

По-перше, відсутність чіткого теоретико-правового визначення категорії «правовий режим». Досить довго теоретичні розробки у цій сфері майже повністю обмежувалися роботами визнаного радянського і російського класика теорії права С. С. Алексєєва, який під правовим режимом розумів порядок регулювання суспільних відносин, виражений у комплекс-

сі правових засобів [2, с. 216]. Тут, однак, виникає питання, як сумістити це визначення з такими категоріями, як «правове регулювання суспільних відносин», «правопорядок» тощо.

Підходів С. С. Алексєєва опонував Д. М. Бахрах, на думку якого правовий режим – це система норм права, яка регулює діяльність, відносини між людьми з приводу певних об'єктів [3, с. 310]. Д. М. Бахрах також доводить, що можна розрізнити юридичну сторону режиму (систему правил) і фактичну сторону режиму (реальне здійснення режимних норм) [3, с. 310]. У даному випадку наявна певна непослідовність, оскільки у самому визначенні Д. Н. Бахраха присутній нормативний підхід до визначення правового режиму, тоді як у наступному поясненні цей вчений акцентує увагу і на діяльничному аспекті, адже правовий режим відображає і правозастосовну практику. Викликає нарікання і саме нормативне розуміння правового режиму, адже якщо режим – це система норм, то чим тоді режим відрізняється від галузі чи інституту права, які теж є системами норм, спрямованими на регулювання відносин певного виду чи роду. Крім того, незрозуміло, якщо правозастосовна практика має суттєві вади (наприклад, низький рівень законності), чи можна справді стверджувати, що ця проблема теж відображається у категорії «правовий режим».

Останнім часом на пострадянському просторі було захищено дві кандидатські дисертації (Г. С. Беляєва [4], І. О. Соколова [5]), в яких здійснено комплексні спроби визначити і проаналізувати правовий режим як феномен правової системи. Однак зазначені роботи містять чимало спірних положень, а їх висновки, як це часто буває у теоретичних працях, не у повній мірі можна перенести на галузевий ґрунт.

По-друге, має місце смислова обмеженість використання категорії «правовий режим» представниками галузевих наук. Незважаючи на те, що сама ця категорія досить часто фігурує у монографічних і дисертаційних роботах (для прикладу згадаємо праці А. В. Басова, К. В. Дукашева, О. О. Кондратьєвої, О. О. Крестьянінова, П. В. Павлова, С. П. Познякова, А. В. Реута, С. Г. Стеценка, Д. І. Топоркова та ін.), вона (категорія) здебільшого використовується як синонім законодавчого регулювання тих відносин, які вказані автори вивчають. Наприклад, С. Г. Стеценко визначає митний режим як сукупність норм, установлених законами України з питань митної справи, що залежно від заявленої мети переміщення товарів і транспортних засобів через митний кордон України визначають порядок такого переміщення та обсяг митних процедур, які при цьому здійснюються [6, с. 347–348]. О. О. Крестьянінов

указує, що під адміністративно-правовим режимом слід розуміти систему норм, спрямованих на забезпечення державного суверенітету, підтримання громадського порядку, охорони суспільної безпеки, нормального існування всіх важливих інституцій суспільства і держави [7, с. 5]. Ці визначення є дуже близькими до юридичної сторони правового режиму Д. Н. Бахраха і викликають уже названі нарікання.

Наявні, звичайно, і винятки. Наприклад, В. В. Богуцький вважає, що адміністративно-правовий режим є поєднанням адміністративно-правових засобів регулювання, що виявляється у централізованому порядку, імперативному методі правового впливу та юридичній нерівності суб'єктів правовідносин [8, с. 282]. Удалим у цьому визначенні видається акцент на зв'язку правового режиму з методом правового регулювання (імперативним – у випадку адміністративного права). Однак, незрозуміло, в якому значенні В. В. Богуцький вживає вираз «централізований порядок», а також чому елементом режиму є юридична нерівність суб'єктів правовідносин, що скоріше слід розглядати як принцип адміністративно-правової галузі. Спроби відмовитися від суто нормативного трактування категорії «правовий режим» присутні також у роботах В. В. Конопльова, Л. Крупи, В. Я. Настюка та ін.

По-третє, правові режими, як вже зазначалося, ніколи не складали предмета спеціальних досліджень з боку вчених у галузі трудового права. Показово у цьому сенсі, що категорія «правовий режим», попри її понятійну цінність і важливість, майже не згадується у навчальній літературі з трудового права (за винятком режиму праці) ані в аспекті місця трудового права у системі вітчизняного права, ані в контексті правового регулювання трудових відносин [9; 10; 11].

І нарешті по-четверте, існуючі підходи до розуміння правового режиму та його елементів засновані здебільшого на визнанні поділу права на приватне і публічне та протиставленні цих «юридичних галактик» (С. С. Алексєєв) [12, с. 163], «правових світів» (Ю. О. Тихомиров) [13, с. V] один одному. Не заперечуючи цього поділу як такого, маємо зазначити, що трудова галузь достатньо важко вписується в останній (принаймні у його класичній інтерпретації).

Хоча трудове право генетично й історично виростає з приватного (точніше з цивільного) права, соціальні реформи у сфері праці, крізь які пройшли європейські країни протягом ХХ ст., привнесли у трудову галузь багато елементів імперативного, а значить – публічно-правового регулювання. Причому ця публічно-правова складова є настільки сильною, що, приміром, у Скандинавських країнах, які прий-

нято називати еталоном соціальної держави у сучасному світі, трудове право визнається галуззю публічного права (поряд із інститутами, які регламентують соціальний захист, захист прав споживачів тощо), а вітчизняний теоретик права С. П. Погребняк саме на прикладі трудового права висуває тезу про дифузю приватного і публічного правового регулювання в сучасному світі [14, с. 5]. Усі ці моменти мають бути враховані при дослідженні правових режимів правового регулювання трудових відносин, зокрема і галузевого режиму трудового права, який не має ані виключно публічно-правового, ані суто приватноправового характеру.

На нашу думку, можна виокремити декілька смислових блоків питань, які мають бути досліджені при аналізі проблематики правових режимів. Вихідним моментом є те, що категорія «правовий режим» пов'язана з правовим регулюванням відносин праці. Однак режим не ототожнюється ні із самими відносинами чи правозастосуванням у сфері трудового права, ні з правовим регулюванням цих відносин чи правозастосовної діяльності.

Для регулювання суспільних відносин законодавець має складний інструментарій, який налічує низку способів, методів і типів регулювання [1, с. 207–225]. Обрання того чи іншого інструменту залежить від предмета регулювання, тобто визначається специфікою тих відносин, що регулюються. Предмет трудового права охоплює як трудові відносини, так і відносини, пов'язані з трудовими. С. М. Прилипко і О. М. Ярошенко вказують, що трудові відносини є видом виробничих відносин, які складаються в процесі застосування праці, коли громадянин включається в трудовий колектив підприємства, установи, організації для виконання певної трудової функції з підпорядкуванням внутрішньому трудовому розпорядку [15, с. 16]. Серед відносин, що пов'язані з трудовими, можна назвати відносини занятості, відносини контролю і нагляду за додержанням законодавства про працю, відносини з вирішення трудових спорів та ін.

Очевидно, що трудові відносини і відносини, які пов'язані з трудовими, не можуть регулюватися за допомогою аналогічних способів чи методів регулювання. Якщо трудові відносини тяжіють до диспозитивного (приватноправового) регулювання, то багато відносин, пов'язаних з трудовими, регулюються за допомогою переважно зобов'язань і заборон та з використанням імперативного методу регулювання. Це стосується не лише регулювання контрольної, наглядової та іншої правозастосовної діяльності, але і правового статусу роботодавців у відносинах з органами і посадовими особами, які таку діяльність

здійснюють. Крім того, не варто забувати про вже згадану соціалізацію сучасної держави, посилення її зобов'язань у соціальній сфері, що має наслідком посилення імперативного регулювання трудових відносин, пов'язаного з гарантуванням права на працю, забезпеченням належних умов праці, заборони праці окремих груп населення на шкідливих чи тяжких видах виробництва тощо. Такий підхід, з одного боку, означає, що поділ правових режимів на публічно-правові і приватноправові у трудовому праві може мати місце, але стосується він не галузевого правового режиму, а режиму правових інститутів. А з іншого боку, дозволяє побачити, які конкретні елементи правового режиму характеризують правове регулювання тих чи інших відносин у сфері трудового права.

Останній момент відкриває можливість перейти до другого блоку питань проблематики правових режимів. Елементарний склад останніх включає способи, методи і типи правового регулювання. Поєднання у певному співвідношенні цих елементів і дозволяє говорити про певний правовий режим галузі права чи її складових. Відповідно завданням науки трудового права у даному випадку є аналіз закономірностей використання цих елементів у процесі законотворчої діяльності. При цьому ми не відносимо до елементів правового режиму види правового регулювання, адже вони не мають самостійного значення. Види скоріше показують, які можливі випадки поєднання наведених елементів правових режимів і в яких відносинах такі поєднання слід використовувати.

Розуміння елементів правового режиму дає можливість відмежувати цю категорію від схожих явищ (правового регулювання суспільних відносин, нормативних утворень усередині правової системи, правозастосування тощо). Важливим є також відображення зв'язку між правовими режимами і принципами трудового права. Принципи мають спрямовувати встановлення того чи іншого правового режиму. Наприклад, принцип свободи праці [9, с. 45] визначає, що відносини з реалізації права на працю мають регулюватися переважно з використанням дозволів і диспозитивного методу. У цих відносинах значний обсяг регулювання може бути відданий на розсуд учасників трудових відносин, повинні застосовуватися договірні форми (трудова угода, колективний договір), в яких власник чи адміністрація підприємства, з одного боку, і працівник чи трудовий колектив, з іншого боку, могли б з дотриманням передбачених законодавством гарантій права на працю самостійно врегулювати конкретні умови праці, особливості трудового розпорядку тощо.

Натомість принцип безпеки праці [9, с. 45] вимагає встановлення імперативного, централізованого регулювання дотримання на підприємствах усіх необхідних норм, спрямованих на охорону прав працюючих. Це зумовлює широкі можливості й одночасно обов'язок держави втручатися в цей процес, визначаючи стандарти безпечної праці, здійснюючи контроль і нагляд у цій сфері, притягуючи винних до визначеної законом юридичної відповідальності.

Третій блок питань у досліджуваній нами темі стосується класифікації правових режимів. На нашу думку, за основу можуть бути прийняті чотири класифікації:

- поділ режимів на галузеві та інституційні;
- поділ режимів на приватноправові і публічно-правові;
- поділ режимів на регулятивні та охоронні;
- поділ режимів на матеріальні і процесуальні.

Вище ми вже торкалися різних аспектів цього поділу. Вважаємо, що запропоновані чотири класифікації охоплюють усі важливі аспекти регулятивного впливу на відносини у сфері праці: реалізація права на працю, управлінська, контрольно-наглядова та інша владно-розпорядча діяльність у даній сфері, вирішення трудо-правових спорів. Крім того, ще раз звернемо увагу, що поділ режимів на приватноправові і публічно-правові, що існує на рівні інститутів трудо-правової галузі, дає можливість побачити змішаний характер останньої, яка існує ніби на перетині цих великих структурних елементів системи права і підтверджує їх взаємозв'язок і взаємопроникнення.

Висновки. Підсумовуючи наведене, слід зазначити, що нами, безумовно, окреслено лише підходи до дослідження правових режимів у трудовому праві. Кожен з блоків питань даної проблематики, що їх було виділено вище, а так само і комплексне дослідження правових режимів потребує окремої уваги з боку науковців, а це, у свою чергу, актуалізує проведення відповідних наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 584 с.
2. Алексеев С. С. Структура советского права / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1975. – 264 с.
3. Бахрах Д. Н. Административное право России : учеб. для вузов / Д. Н. Бахрах. – М. : Норма, 2002. – 468 с.
4. Беляева Г. С. Правовой режим в общетеоретическом измерении : монография / Г. С. Беляева. – М. : Юрлитинформ, 2013. – 240 с.
5. Соколова І. О. Правовий режим: поняття, особливості, різновиди : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / І. О. Соколова ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х., 2011. – 22 с.
6. Стеценко С. Г. Адміністративне право України : навч. посіб. / С. Г. Стеценко. – Вид. 2-ге, переробл. і допов. – К. : Атіка, 2009. – 640 с.
7. Крестьянинов О. О. Правове регулювання митних режимів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / О. О. Крестьянинов ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2002. – 20 с.
8. Адміністративне право : підручник / Ю. П. Битяк (кер. авт. кол.), В. М. Гарашук, В. В. Богущкий та ін. ; за заг. ред. Ю. П. Битяка, В. М. Гарашука, В. В. Зуй. – Х. : Право, 2010. – 624 с.
9. Прокопенко В. І. Трудове право України : підручник / В. І. Прокопенко. – Х. : Консум, 1998. – 480 с.
10. Грузінова Л. П. Трудове право України : навч. посіб. / Л. П. Грузінова, В. Г. Короткін. Ч. 1. – К. : МАУП, 2003. – 128 с.
11. Трудове право : підруч. [для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / В. В. Жернаков, С. М. Прилипко, О. М. Ярошенко та ін. ; за ред. В. В. Жернакова. – Х. : Право, 2012. – 496 с.
12. Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения / С. С. Алексеев. – М. : Норма, 2001. – 762 с.
13. Тихомиров Ю. А. Публичное право : учебник / Ю. А. Тихомиров. – М. : Бек, 1995. – 496 с.
14. Погребняк С. П. Поділ права на публічне і приватне (загальнотеоретичні аспекти) / С. П. Погребняк // Державне будівництво і місцеве самоврядування : зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 12. – С. 3–17.
15. Прилипко С. М. Трудове право України : підручник / С. М. Прилипко, О. М. Ярошенко. – Х. : ФІНН, 2010. – 752 с.

REFERENCES

1. *Zahalna teoriia derzhavy i prava* (General Theory State and Law), pidruchnyk dlia studentiv yurydychnykh vyshchykh navchalnykh zakladiv, za red. M. V. Tsvika, O. V. Petryshyna, Kh., Pravo, 2009, p. 584.

2. Alekseev S. S. *Struktura sovetskogo prava* (Structure of Soviet law), S. S. Alekseev, M., Yurid. lit., 1975, p. 264.
3. Bahrah D. N. *Administrativnoe pravo Rossii* (Administrative Law of Russia), Uchebnik dlya vuzov, D. N. Bahrah, M., Norma, 2002, p. 468.
4. Belyaeva G. S. *Pravovoy rezhim v obscheteoreticheskom izmerenii* (The Legal Regime of the General Theoretical Measurement) monografiya, G. S. Belyaeva, M., Yurlitnorm, 2013, p. 240.
5. Sokolova I. O. *Pravovyi rezhym: poniattia, osoblyvosti, riznovydy* (The legal regime: concept, characteristics, types), avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk, 12.00.01, I. O. Sokolova, Nats. un-t «Yurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho», Kh., 2011, p. 22.
6. Stetsenko S. H. *Administrativne pravo Ukrainy* (Administrative Law of Ukraine), Navch. posib., S. H. Stetsenko, Vyd. 2-he, pererob. i dop., K., Atika, 2009, p. 640.
7. Krestianinov O. O. *Pravove rehuliuвання mynykh rezhymiv* (Legal Regulation of Customs Regimes), avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk., 12.00.07, O. O. Krestianinov, Nats. yuryd. akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho, Kh., 2002, p. 20.
8. *Administrativne pravo* (Administrative Law), pidruchnyk, Yu. P. Bytiak (ker. avt. kol.), V. M. Harashchuk, V. V. Bohutskiy ta in., za zah. red. Yu. P. Bytiaka, V. M. Harashchuka, V. V. Zui., Kh., Pravo, 2010, p. 624.
9. Prokopenko V. I. *Trudove pravo Ukrainy* (Labour Law of Ukraine), pidruchnyk, V. I. Prokopenko, Kh., Konsum, 1998, p. 480.
10. Hruzinova L. P. *Trudove pravo Ukrainy* (Labour Law of Ukraine), navch. posib., L. P. Hruzinova, V. H. Korotkin, Ch. 1, K., MAUP, 2003, p. 128.
11. *Trudove pravo* (Labour Law), pidruchnyk [dlya stud. yuryd. spets. vyshch. navch. zakl.], V. V. Zhernakov, S. M. Prylypko, O. M. Yaroshenko ta in., za red. V. V. Zhernakova, Kh., Pravo, 2012, p. 496.
12. Alekseev S. S. *Voshozhdenie k pravu. Poiski i resheniya* (Ascension to the Right. Searches and Solutions), S. S. Alekseev, M., Izdatelstvo Norma, 2001, p. 762.
13. Tihomirov Yu. A. *Publichnoe pravo* (Public Law), Uchebnik, Yu. A. Tihomirov, M., Izdatelstvo Bek, 1995, p. 496.
14. Pohrebniak S. P. Podil prava na publichne i pryvatne (zahalnoteoretychni aspekty) (The Division of the Right to Public and Private (General Theoretical Aspects)), S. P. Pohrebniak, *Derzhavne budivnytstvo i mistseve samovriaduvannya: zb. nauk. prats.*, 2007, Vyp. 12, pp. 3–17.
15. Prylypko S. M. *Trudove pravo Ukrainy* (Labour Law of Ukraine) pidruchnyk, S. M. Prylypko, O. M. Yaroshenko, Kh., FINN, 2010, p. 752.

А. А. ЯКОВЛЕВ

кандидат юридических наук, доцент кафедры трудового права Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого

КАТЕГОРИЯ «ПРАВОВОЙ РЕЖИМ» В ТРУДОВОМ ПРАВЕ: ПОСТАНОВКА ВОПРОСА И ПОДХОДЫ К ЕГО РЕШЕНИЮ

В статье делается попытка очертить проблему использования категории «правовой режим» в трудовом праве. Указываются проблемы понимания этой категории в юридической науке. Очерчиваются группы вопросов, которые требуют рассмотрения в процессе анализа трудо-правовых режимов, и пути их разрешения.

Ключевые слова: правовой режим, трудовое право, деление права на частное и публичное, правовое регулирование, трудо-правовые отношения.

O. A. YAKOVLEV

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor of Labor Law Department of Yaroslav Mudryi National Law University

THE CATEGORY LEGAL REGIME IN LABOR LAW: POSING OF QUESTIONS AND APPROACHES TO THEIR SOLUTION

Problem setting. In this article, the author raises question about the need for a systematic research of the legal regime as one of the criteria for division into the fields of law. The relevance of the research highlighted the absence a unified doctrinal definition so important for the science of labor law category – «legal regime». Various popular in such sciences

as the theory of state and law, administrative law, labor law, customs law approaches to understanding and measuring the fundamental category of legal regime are considered.

Analysis of recent researches and publications. The following scientists were engaged in research of the specified question: S. S. Alexeyev, V. V. Zhernakov, I. V. Gushchin, N. I. Diveyeva, M. I. Inshyn, N. V. Kozachok, S. M. Prylypko, O. M. Yaroshenko, M. V. Lushnikova, O. M. Lushnikov and others.

Article's main body. S. S. Alexeyev understand legal regime as the procedure of regulating social relations, expressed in complex of legal means. D. M. Bakhrakh in another way determines the legal regime – it is a system of law which regulates the activity, the relationship between people about certain objects. V. V. Bohutskyi said that administrative and legal regime is a combination of administrative and legal means of regulation, which results in a centralized manner, imperative method of legal enforcement and legal inequality of legal subjects. The main value of this definition – establishing the link between regime and the method of regulation. Existing approaches to understanding the legal regime and its elements are based largely on the recognition of the division of the right in private and public and their opposition. But nowadays put forward thesis about the diffusion of private and public regulation on the example of labor law (S. P. Pohrebnyak).

Conclusions and prospects for the development. Author think, that labor relations and relations, associated with labor relations need different methods of regulation. Labor relations require dispositive regulation, and relations, associated with labor – more imperative regulation.

Future researches are perspective to establish a clear definition of the legal regime, classification of legal regimes and the place of the legal regime in labor law.

Key words: legal regime, labor law, division of the law in private and public, legal regulation, labor-law relations.

Яковлев О. А. Категория «правовый режим» у трудовому праві: постановка питання і підходи до його вирішення [Електронний ресурс] / О. А. Яковлев // Право та інноваційне суспільство : електрон. наук. вид. – 2015. – № 1 (4). – Режим доступу: <http://apir.org.ua/wp-content/uploads/2015/04/Yakovlev.pdf>.